काणि। गुदं प्रसिद्धमेकं मांसमर्म्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम्। हृदयं स्तनयोर्म्मध्यमामाशयद्वारमेकं शिरामर्म्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम्। वस्तिः नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणसेफसां मध्ये वस्तिस्तनूत्वक् एकद्वारो ह्यधोमुखः स्नायुः मर्म्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम्। नाभिः प्रसिद्धा। सिरामर्म्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम्॥

वक्षोमर्म्माणि सीमन्तास्तलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः।
बृहत्यौ पार्श्वजौ सन्धी कटीकतरुणे च ये।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु॥

वक्षोमर्म्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापापस्तम्बाः स्तनमूले स्तनयोरधस्ताद्द्व्यङ्गुलं यावत् द्वे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके। स्तनरोहिते स्तनयोरुपरि द्व्यङ्गुलं यावत् द्वे मांसमर्म्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया कालान्तरमारके। अपलापौ अंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वयोरुपरि द्वौ शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले रक्तेन पूयताङ्गते न कालान्तरमारके। अपस्तम्बौ उरस उभयतो नाड्यौ वातवहे शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च कालान्तरमारके। सीमन्ताः शिरसि पञ्च सन्धयः सन्धिमर्म्माणि चतुरङ्गुलानि उन्मादभयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकानि। तलानि मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तमध्यं तलं एवमपरस्य हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि। क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्यं क्षिप्रं तच्च हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे एवञ्चत्वारि स्नायुमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि। इन्द्रवस्तयः प्रकोष्ठयोर्म्मध्ये द्वे जङ्घयोर्म्मध्ये द्वे एवं चत्वारि मांसमर्म्माणि द्व्यङ्गुलानि शोणितक्षयेण कालान्तरमारकाणि। बृहत्यौ स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशं यावत् शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः कालान्तरमारके। पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके। कटीकतरुणे त्रिकसन्निधाने उभयतः श्रोणिकाण्डं लक्षीकृत्यास्थिनी अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितक्षयात् पाण्डुविवर्णरूपं कृत्वा कालान्तरमारके। नितम्बौ प्रसिद्धौ। द्वे अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले अधःकायशोषेण दौर्ब्बल्येन च कालान्तरमारके॥ * ॥

लोहिताक्षाणिजानूर्व्वीकूर्च्चाविटपकूर्पराः।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणे तथा।
वैकल्यकारकाण्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च॥

लोहिताक्षाणि ऊर्व्वोरूर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेर्लोहिताक्षं तच्च द्वे बाह्वोर्द्वे ऊर्व्वोरेवं तानि चत्वारि शिरामर्म्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि तत्र शोणितक्षयेण पक्षाघातः सक्थिसादो वा। आणयः जानुन ऊर्द्ध्वमुभयोः पार्श्वयोर्द्व्यङ्गुला एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन् द्वे एवं चतस्रः स्नायुमर्म्माण्यर्द्धाङ्गुला वैकल्यकर्य्यः तत्र शोथाभिवृद्धिः सक्थिस्तम्भश्च। जानुनी जङ्घोर्व्व्योः सन्धी सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे। तत्र खञ्जता। ऊर्व्व्योः द्वे ऊर्व्वोर्म्मध्ये द्वे प्रगण्डयोर्म्मध्ये एवं चतस्रः सिरामर्म्माण्येकाङ्गुला वैकल्यकर्य्यः तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः। कूर्च्चाः पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये तयोरूर्द्ध्वमधश्च एवं चत्वारः। स्नायुमर्म्माणि वैकल्यकराणि तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः। विटपे द्वे वङ्क्षणवृषणयोर्म्मध्ये स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा। कूर्परौ कफोणी तौ द्वौ सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः। कुकुन्दरे नितम्बकूपके द्वे सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च। कक्षधरे वक्षःकक्षयोर्म्मध्ये द्वे स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातः। विधुरे कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते किञ्चिन्निम्नाकारे द्वे स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र वाधिर्य्यम्। कृकाटिके शिरोग्रीवयोरुभयतः सन्धी द्वे सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र शिरःकम्पः। अंसौ स्कन्धौ स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुस्तम्भः। अंसफलके पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बन्धे ग्रीवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकं अस्थिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाह्वोः शून्यता शोषश्च। अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ सिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा। नीले मन्ये च कण्ठनाड़ीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे मन्ये तत्र एका नीला एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे। अन्या मन्या अन्या नीला अपरस्मिन् पार्श्वे। द्वे द्वे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे तत्र मूकता विकृतस्वरता रसाग्राहिता च। फणे घ्राणमार्गमुभयतः अभ्यन्तरे सिरामर्म्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र गन्धाज्ञानम्। आवर्त्तौ भ्रुवोरुपरि निम्नयोः सन्धिमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा॥ * ॥

गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ तथा कूर्च्चशिरांसि च।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान्॥

गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र रुजा पादस्तम्भः खञ्जता वा। मणिबन्धौ हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्म्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम्। कूर्च्चशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन् पादे द्वे द्वे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायुमर्म्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा शोफश्च॥ * ॥ विशल्यघ्नानि।

उत्क्षेपौ स्थापनी चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम्।

उत्क्षेपौ शङ्खयोरुपरि केशान् यावत् स्नायुमर्म्मणी अर्द्धाङ्गुलौ तयोर्विद्धयोः सशल्यो जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा उद्धृतशल्यस्तु म्रियेत अतएव विशल्यमुद्धृतशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नं मर्म्म। स्थापनी एका भ्रुवोर्म्मध्ये सिरामर्म्मेदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यघ्नम्।

सप्तरात्रान्तरे हन्युः सद्यः प्राणहराणि हि।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम्॥
सद्यःप्राणहरं चान्ते विद्धं कालेन मारयेत्।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धन्तु दुःखदम्॥

अन्ते मर्म्मसमीपे।

मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
वैद्येन यत्नैरपि साध्यमानाः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

मर्म्मस्पर्शनिषेधो यथा,—

"परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्।
न संवसेत् सूतके च न कं वै मर्म्मणि स्पृशेत्॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः॥

("सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा मांसमर्म्माणि। सिरामर्म्माणि। स्नायुमर्म्माणि। अस्थिमर्म्माणि। सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्यान्योपलभ्यन्ते॥ तत्रैकादशमांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत्सिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

मर्म्मकीलः, पुं, (मर्म्म कीलति विध्यतीति। कील + कः। यद्वा, मर्म्मणि गूढ़विषये कीलः शङ्कुरिव।) भर्त्ता। इति जटाधरः॥

मर्म्मज्ञः, त्रि, (मर्म्म तत्त्वं जानातीति। ज्ञा + कः।) मर्म्मवित्। तत्त्वज्ञः। मर्म्म स्वरूपं सन्धिस्थानं वा तज्जानाति यः सः॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। २०।

"तेषामापततां वीरः शीघ्रं पूर्व्वमथो दृढ़म्।
क्षिप्रास्त्रो न्यवधीद्व्रातान्मर्म्मज्ञो मर्म्मभेदिभिः॥")

मर्म्मरः, पुं, (मर्म्म तत्त्वं मर्म्मेत्यव्यक्तशब्दं वा रातीति। रा + कः।) वस्त्रस्य पत्रस्य च ध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २३॥ मड़्मड़् शब्द इति भाषा॥ (यथा, रघुवंशे। ४।५६।

"अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः।
मर्म्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः॥")

मर्म्मरी, स्त्री, (मर्म्मर + गौरादित्वात् ङीष्।) पीतदारु। दारुहरिद्रा इति ख्याता। इति मेदिनी। रे, २०॥

मर्म्मरीकः, पुं, (म्रियत इवासाविति। मृ + "फर्फरीकादयश्च।" उणा० ४। २०। इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) दीनः। इत्युणादिकोषः॥